

Ons linnaelu maal hea? Majandi kesk-asula Eesti NSV-s

Mart Kalm

Artikkel uurib maa ja linna vahelise vastuolu ületamise viisina Eesti NSV-s 1960.–1980. aastatel tekkinud uut asustumustrit, mis kaasnes kollektiivse põllumajanduse suurtootmisega. Majanduslikult kosunud kolhoosid ja sovhoosid ehitasid üle Eesti välja ligi 200 majandi keskasulat ja jätsid ülejäänud külad kiratsema. Vaatluse all on majandi kesk-asula ruumiline ja funktsionaalne ülesehitus ning seal viljeldud elulaad. Hübriidsema elulaadi leiab kortermaja elanikelt, kes üksiti pidasid asula taga loomi. Keskasula juurde kuulus pea alati majandi tehno-kraatliku eliidi asustatud eramute rühm, mis osutab linnaliku utopia suubumisele väikekodanlikku aedlinna.

Postindustriaalses ühiskonnas on linna ja maa elutingimuste vastandlikkus kaotanud aktuaalsuse, kuid industriaalühiskonnas oli see tõsine probleem. Vabas Euroopas tõi Teise maailmasõja järgne industrialiseerimise laine kaasa maa tühjenemise elanikest ja põllumajandusliku tootmise kontsentratsiooni vähestesse suurtaludesse, mistõttu senised külad koos oma infrastruktuuriga suuresti hääbusid. Ka raudse eesriide taga moderniseeruti nii, et tuli tööstusele töökäsi vabastav suurtootmine, kuid seal püüti vaatamata

inimeste vähenemisele luua maal radikaalselt uut asustumustrit. Et NSVL vaevles kollektiviseerimisest alates toidupuuduses, üritati toiduainete tootmist tõhustada lisaks põllumajanduse industrialiseerimisele ka maaelanike elutingimuste väidetava parendamise abil, milleks peeti maale linnaliku elulaadi juurutamist. Mugavustega korterelamu talumaja asemel pidi maainimese õnnelikuks tegema. Vaatamata küldes põlluäärde pudenenud korterelamutele jäid valdavas osas NSVL-is maaelu sümboliseerima porised teed, vaesus, varastamine, alkoholism ja elu lootusetus. Kõike seda leidis ka Eesti külas, kuid siinsed põllumajandustootjad oskasid ära kasutada Vene turu põhjatuuse ja etteantud majandusmudeli piire kombates majandada end nii hästi kui võimalik, s.t. astuda sümbioosi koloniseerijaga. Selle tulemusena saavutati alates 1970. aastatest maal kõrgem elatustase kui linnas ja ehitati tasapisi tööpooldest üle kogu maa välja enam-vähem heakorrastatud linna tüüpi majandikeskused, mida vahel isegi agrolinnadeks kutsuti. Üleliiduliselt imetleti¹ ja tun-

¹ В. Н. Калмыкова, Архитектура советского села. Москва: Стройиздат, 1975, lk. 147–177.

nustati² Eesti maa-asulaid siiralt nii arhitektuuri kui heakorra poolest, justkui polekski see toonase linnade masselamuehitusele keskendunud arhitektuuridiskursuse põlatud "teine". Eestis tekkis uus asustustmuster koos uute käitumisviisidega, kus on põnev jälgida maa- ja linnaelu joonte segunemist. See on ju ennenägemata uus hübriidne elulaad, kui korterielanik peab ka lehma jm. loomi. Mil määral olid uute asulate taludest kortermajja kolinud elanikud õnnelikud progressi kandjad, mil määral koloniseerivale nõukogude võimule iseloomulike väljajuurimisprotsesside ohvrid? Käesolev artikkel püüab uurida neid küsimusi, kombineerides arhitektuuriajalugu sotsiaalajaloo ja kultuurantropoloogiaga, lähedasele vaatepunktile on jõudnud ka asustatud maastikku uurivad geograafid.³

Kollektiivne põllumajandus on etapp eesti ajaloos, millest neoliberaalse ja rahvusliku diskursuse domineeritud Eestis eriti ei hoolita.⁴ Ehkki eksisteerib ka endiste põllumajandustegelaste viljeldud end õigustav nostalgadiskursus⁵, napib neutraalsust taotleva ülevaate⁶ jaoks sügavutimenevaid alusuuringuid⁷. 2006. aastal kutsus justiitsminister Rein Lang üles maastikku inetavaid mahajäetud kolhoosiehitisi lammutama.⁸ Nõukogude okupatsioonist puhtaks pesemise käigus on parem olnud see ebameeldiv kihistus mälust

2 1971 pälvivid NSVL-i riikliku preemia Saku, Kurtna ja Vinni maa-asulate planeerimise ja hoonestamise eest Voldemar Herkel, Ilmar Jürisson, Väino Kuusik, Boris Mirov ja Valve Pormeister. NSVL-i riiklik preemia oli toonastes hierarhiates oluline, rahaliselt väga suur (igale laureaadile 5000 rubla), vaid harva Eestisse jõudev ja siin esmakordselt arhitektuuri alal. Herkeli meelest (vestlus 16. XI 2008) oli maa-arhitektuuri preemiale esitamine Moskvast tulnud pakkumine ja esitamisse sekkus ENSV Ministrite Nõukogu, nõudes tellija ja ehitaja kaasamist arhitektuuripreemia kandidaatide hulka. Tõepoolest olid viiest premeeritud küll kolm arhitektid, kuid tegelikult kolm

ja pool ülemused: Ilmar Jürisson oli Saku asula ehitanud Maaviljeluse Instituudi direktor 1959–1979, endine partisan ja minister ning mitmekordne Lenini ordeni kavaler, ins. Väino Kuusik oli siis Põllumajandusministeeriumi Ehituse- ja Montaaživalitsuse peainsener, arh. Voldemar Herkel oli Ehituskomitee aseesimees 1965–1988 ja maa-arhitektuuri mittekavandanu, v.a. üks eramu Vinnis; arh. Boris Mirov oli 1966–1993 suurima maa-ehitusi kavandanud projekteerimisinstituudi "Eesti Maaehtusprojekt" peaarhitekt, kuid enne ülemuseks saamist kavandanud palju maaehituste tüüpprojekte, mida ka nendes asulates oli kasutatud. Ainuke tegelik kavandaja oli Valve Pormeister, kelle loodud oli Kurtna Linnukasvatustajama asula planeering, peahoone (Eesti NSV riiklik preemia 1967) ja garaažid, Saku asulas oli ta projekteerinud näitusepaviljoni, vabariikliku taimekaitsejaama ja töökojad. Preemiajärgselt ilmunud brošüürist (Б. Б. Миоров, Саку, Винни, Куртна. Москва: Стройиздат, 1977) selguvad küll kõik arvukad ülejäänud premeerimata jäänud planeerijad ja projekteerijad, kuigi V. N. Kalmõkova raamat (vt. viide 1) oli juba levitanud premeeritud autorkonna põhist versiooni. Ehkki kolme parema asula väljavalimine ise oli mõneti vaieldav ja raske oli määratleda autorkonda, peegeldab nii jämedalt ülemuste eelistamine ENSV ladviku moraalsel korrumpeerumist.

3 Historiograafiliselt vt. T. Peil, H. Sooväli, Sotsiaala- ja kultuurigeograafia Eestis: Taasavastatud vana? – Akadeemia 2008, nr. 6, lk. 1182–1209.

4 Näiteks Eesti Maaülikooli väljaantud "Eesti põllumajanduse ajalugu" (R. Lillak, Eesti põllumajanduse ajalugu. Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, 2003) käsitleb põhjalikult esimest iseseisvuse perioodi 1919–1940 (lk. 150–215) ja märksa pealiskaudsemalt nõukogude perioodi 1940–1991 (lk. 216–234).

5 Eesti põllumajandus XX sajandil. II köide. Ülevaade põllumajanduse ajaloost okupatsioonide ajal. Aastad 1940–1990. I osa. Inimene ja ühiskond. Tallinn: Eesti Vabariigi Põllumajandusministeerium, 2007.

6 L. Vahre, Stagnatsioon ja venestuskampaania. – Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoim. S. Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk. 314–317.

7 Üks väheseid uurimusi, mis kolhooside moodustumisest jõuab edasi ka kolhoosi toimimisse ja igapäevaelu, on: I. Jääts, Sotsialistlik põllumajandus: Varane kolhoosiaeg Oisu piirkonnas I–II. – Akadeemia 2004, nr. 1, 132–168, nr. 2, 393–422.

8 R. Lang, Vanemate pattude lunastamine. – Postimees 28. VIII 2006. (<http://www.postimees.ee/280806/esileht/arvamus/215128.php>); vt. ka: R. Raudvere, Lagunev Eesti tuleb lammutada. – Maaleht 19. IV 2007 (<http://paber.maaleht.ee/?page=Uudised&grupp=artikkel&artikkel=8367>).

tõrjuda, kuigi tuhanded inimesed elavad ühismajandite loodud keskkondades, mille geneesi mõistmata pole võimalik eesti maastikku lugeda.

1. Maa ja linna vastandlikkuse ületamise idee

Karl Marx ja Friedrich Engels nägid "Kommunistliku Partei manifestis" (1848) ette uue klassideta ühiskonna ehitamise abinõude seas üsna utopistlikult "Põllumajanduse ja tööstuse ühendamise, kaasaaitamise linna ja maa vastandlikkuse järk-järgulisele kõrvaldamisele."⁹ Engels põhjendab seda teisel nii: "Ainult võimalikult ühtlasem elanikkonna jaotus üle kogu maa, ainult tööstusliku ja põllumajandusliku tootmise tihe seos ühes selleks vajaliku liiklemisvahendite suurendamisega – muidugi tingimusel, et kaotatakse kapitalistlik tootmisviis – on võimeline külaelanikkonda välja kiskuma isoleeritusest ja nüris-tumisest, milles ta peaaegu muutumatult aastatuhandete jooksul vegeteerib."¹⁰ Kui tuntud prantsuse sotsialisti-utopisti Charles Fourier' elamisühik *phalanstère*, mis alles hiljem visualiseeriti loodusesse asetatud barokkpaleed meenutavana, püüdis sünteesida maa- ja linnaelu vooruseid, siis enamasti jõudsid linnaehituslikud suurideed maale linnade ülerahvastatuse probleemi lahendades nagu aedlinnad või ribalinnad, nagu Bruno Tauti *Die Auflösung der Städte* (1920) või Frank Lloyd Wrighti *Broadacre City* (1932). Kui Le Corbusier 1930. aastatel lähenes prantsuse regionalistlikele ametiühingutele ja kavandas modernistliku talu, siis leidis temagi, et maaelu on kangestunud ja seal tuleb toetada sotsiaalsuse tegureid, mis muidu linna meelitavad.¹¹ Alaväärivast suhtumine looduse ringkägust sõltuvasse maaellu püsis veel pärast Teist maailmasõda ka Henri Lefebvre'il, kes ütles: "Küla on (ja jääb) puuduse, nappuse, ilmajäetuse, tunnistatagu seda või mitte, ja

keeldude ühiskonnaks, mis selle ilmajäetuse välja arendas ja normaliseeris."¹²

Nõukogude Liidu põllumajanduses oli kapitalistlik tootmisviis kadunud tänu kollektiviseerimisele. Hruštšovi-aegne NLKP uus, kolmas programm (1961) nägi ette: "Kolhoosikülad kujunevad järk-järgult ümber suurtteks linnatüüpi asulateks heakorrastatud elamute, kommunaalasutuste, elukondliku teenindamise ettevõtete, kultuuri- ja tervishoiu asutustega. [...] Linna ja maa vaheliste sotsiaal-majanduslike ja kultuurilis-elukondlike erinevuste likvideerimine kujuneb üheks suuremaks kommunismi ehitamise tulemuks."¹³ Samas vaimus unistajaid leidis siis, toonase kõnepruugi järgi kommunismi materiaalne tehniline baasi loomise päevil, isegi muidu nii ratsionaalsete eesti arhitektide seas. Näiteks kirjutas Ants Mellik, et "kommunismi suurlinna – hiiglasliku industriaal-agraar-kultuurikoondise moodustavad võimsad automaattehased, mis paiknevad maa all või omavad haljastatud katuseid. Parajate metsatukkade ja -vöönditega vahelduvad intensiivse põllumajanduse ja aianduse maaalad, mis kunstliku kliima tingimustes annavad aastas mitu lõikust, karjafarmid, looduslikud ja kunstlikud veekogud, plaazid ja puhkealad. Arvukad kultuuriasutused paiknevad pea- ja abitsentrites. Kuigi materiaalsed vää-

9 K. Marx, F. Engels, Valitud teosed kahes köites. I köide. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957, lk. 35.

10 F. Engels, Korteriküsimusest (1872). – K. Marx, F. Engels, Valitud teosed kahes köites. I köide, lk. 503.

11 Le Corbusier, La ville radieuse. Parution en 1933. Réimpression en 1964. Paris: Vincent, Fréal & Co, lk. 331.

12 H. Lefebvre, The Right to the City. – Architecture Culture 1943–1968: A Documentary Anthology. Ed. J. Ockman with E. Eigen. (Columbia Books of Architecture.) New York: Rizzoli, 1993, lk. 430.

13 Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Projekt. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk. 78.

tuste hulk elaniku kohta on tohutult palju suurem kui praegu, ei esine kusagil liigset kontsentratsiooni, kokkusurutust, ummikuid.”¹⁴ Kommunismi, mis pidi olema kogu inimkonna helge tulevik, ei tulnud partei programmis ettenähtud 20 aastaga ega hiljem, kuid linnatüüpi asustus ehitati valmis. See sai võimalikuks Hruštšovi sulaga kaasnenud põllumajandust toetavate reformide tõttu, sest tühi kõht sundis lõpetama Stalini-aegset suhtumist, et proletariaat on tähtis, maarahvas aga mitte. Kuna nõukogude ühiskonna uurimisel pakub ametlikust doktriinist enam huvi selle ümberhindamine ja normaliseerimise viisid,¹⁵ siis on mõtet jälgida tegelikke muudatusi maal.

2. Ühismajandid

2.1. Kollektiviseerimine

Venemaal võib näha teatud arengujoont arhailisest külakogukonnast kollektiivmajandisse. Kapitalistlikud suhted olid vähe arenenud ja 20. sajandi algul külakogukonnast eraldunud jõukamad talupojad – kulakud – lihtsalt hävitati maa äravõtmise ja Siberisse saatmise abil kollektiviseerimise käigus 1930. aastate algul. Seega valitses Venemaal asustusvormina kompaktned ridaküla, mille transformeerimine kolhoosikeskuseks polnud nii dramaatiline. Muidugi oli oma tarekesest korterelamusse kolimine murrang, kuid kompaktned asustus oli loomulik.¹⁶ Pealegi ei jõutud Venemaal nii palju korterelamuid maale püstitada ja kolhoosnikud ehtasid endale külasse traditsioonilisi palkelamuid nõukogude aja lõpuni.

Pooleteist miljoni elanikuga Eesti ei esindanud kindlasti NSV Liidu hiidriigi normaalparadigmat, vaid jäi erandlikuks killuks mitmes mõttes. Enne annekteerimist NSVL-i poolt 1940 oli kapitalistlikult majandavate talude (üle 140 000) süsteem täielikult välja kujunenud. Ehkki leidis ka kompaktsed kesk-

aega tagasiulatuva ruumilise struktuuriga külasid, olid maad juba 19. sajandil kruunti aetud.¹⁷ Alates 1860. aastatest osteti talusid massiliselt päriseks, uued hooned ehitati külast välja ja hajaasustus süvenes. Kui pärast Eesti iseseisvumist täitus eesti talupoegade põline unistus ja 1920. aasta maareformiga võeti baltisaksa mõisnikelt nende maavaldused ning jagati asundustaludeks, pääses täielikult domineerima hajaasustus. Ehkki kõik väikesed asundustalud ei osutunud elujõuliseks ja tugevamad võtsid neid üle, oli 1930. aastate lõpuks välja kujunenud põldude vahel üksikult asuvate taluhoonetega maastikutüüp. Siiski oli maastikus mõisate hooneühmade näol hoomatav kompaktsed asutusega suurmajapidamiste kihistus.

Teise maailmasõjaga kaasnenud Nõukogude okupatsioon tegeles esialgu võrdsustavalt maade ümberjagamisega väiketalude ja uusmaasaajate kasuks (talude ülempiir 30 ha). Eesti NSV sinisilmsete juhude lootusid vältida

¹⁴ A. Mellik, Asustusvormi perspektiivse ümberkujundamise küsimusi Eesti NSV-s. – Linnahituse küsimusi Eesti NSV-s. Artiklite kogumik. Tallinn: Riiklik Ehituse ja Arhitektuuri Komitee, 1963, lk. 17. Tõenäoliselt võttis ta kommunistliku asutuse utopia üle vene autoritelt, vrd. A. Gutnov, A. Baburov, G. Djumenton et al., *The Ideal Communist City*. New York: G. Braziller, [1971].

¹⁵ D. Crowley, S. E. Reid, *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. – *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*. Eds. D. Crowley, S. E. Reid. Oxford: Berg, 2000, lk. 5.

¹⁶ Ülevaadet analoogsetest protsessidest Venemaal, sest määrused kehtisid üleliiduliselt, vt. J. Pallot, *Living in the Soviet Countryside*. – *Russian Housing in the Modern Age: Design and Social History*. Eds. W. C. Brumfield, B. A. Ruble. Washington: Woodrow Wilson Center Press; Cambridge: Cambridge University Press, 1993, lk. 211–231.

¹⁷ Maastiku geneesi kohta loe: V. Lõugas, *Põllumajanduslike maastike ajaloo Eestis*. – *Põllumajandusmaastik Eestis*. Koost. L. Aasalo. Tallinn: Valgus, 1980, lk. 50–84.

kollektiviseerimist, mida rahvas, kes mäletas Venemaal sundkollektiviseerimise pak-sudes värvides kajastamist sõjaeelses meedias, väga pelgas. Rahva rahustamiseks ja-gati kätte "Maa põlise kasutamise aktid". Ometi andis kompartei 1947 välja määruse "Kolhooside moodustamisest Leedu, Läti ja Eesti NSV-s", mis annab tunnistust sõja võit-nud NSVL-i rahvusvaheliste positsioonide kindlustumisest ja külma sõja hoogustumisest. Üksikud näidiskolhoosid ei pakkunud eeskujuga ja maarahvas saadi kolhoosi astuma alles pärast 29 000 inimese küüditamist Si-berisse 1949. aasta 25. märtsil.¹⁸ Järgnevalt loodi üle saja kolhoosi päevas, kuni peagu kõik talunikud neisse kuulusid, ja aprilli kesk-paigaks oli kogu Eesti peale üle 2500 kolhoosi. Edaspidi liideti kolhoose omavahel järjepanu, mõnekümne perega kolhoosidest said mitme tuhande liikmega ühismajandid, 1970. aastatel stabiliseerus kolhooside arv alla 200.¹⁹

Terroriõhkkonnas loodud kolhoosides ei osanud ega tahtnudki inimesed mõistlikult majandada, põllumajandustoodang langes 1950. aastate alguses märgatavalt, samas põ-genes 57 000 inimest, peamiselt nooremad, kolhooside eest linnadesse.²⁰ Kolhoosi ühis-kari paigutati suurematesse talulautadesse, sest omi hooneid veel polnud. Palka kolhoos-nikud 1950. aastatel ei saanud või kui, siis natuuras.²¹ Oma pere toit saadi reglementeeritult kokkusurutud talust, mida nüüd nime-tati abimajapidamiseks, kus lubati pidada ainult ühte lehma, kahte siga jne.

Kooperatiivsel omandivormil põhinevate kolhooside kõrvale loodi ka riiklikud suur-majandid – sovhoosid,²² peamiselt endiste seemnekasvatuse ja tõuaretusega tegelevate riigimõisate baasil, põllutöökoolid kujunda-ti sovhoostehnikumideks. Demonstreerimaks suurmajandite eeliseid investeeris riik 1950. aastatel ulatuslikult sovhooside väljaehita-

misse ja maksis töötajatele palka. Kui kolhoosid 1960. aastatel jalule tõusid, kadusid sovhooside eelised ja edaspidi olid kolhoosid sovhoosidest majanduslikult edukamad. Algul liideti sovhoosidega kehvemaid kolhoose, kuid üldiselt kujunesid Eesti enam kui sada sovhoosi sama suurteks kui kolhoosid ja nende majandamisviiside iseärasustel pole majandikeskuste väljeehitamise kontekstis iseseisvat tähtsust.

Riik hakkas kohe pärast kolhooside moodustamist neid ka ruumiliselt planeerima.²³ Eraldi talu kuulutati nii ideoloogiliselt kahjuliku individualismi taimelavaks kui ka majanduslikuks takistuseks teel suurtootmisele.²⁴ Vaatamata sellele, et Tallinnas koostati üleliiduliste eeskujude järgi arvukalt kolhooside generaalplaan, polnud kellelgi raha neid ellu viia ja joonised täitsid peamiselt propa-ganda rolli. Generaalplaanid nägid ette väikese, sageli kuni sajale perele mõeldud kesk-asula, kus on tsoneeritud administratiivkeskus ja tootmisala ning üksikelamutest koos-

18 Vt. küüditatute nimekirjad: <http://www.okupatsioon.ee/nimekirjad/raamat/koikfreimid.html>.

19 A. Tekkel, Põllumajanduse majandusliku arengu statistika. – Eesti põllumajandus XX sajandil. II köide, lk. 177.

20 R. Lillak, Eesti põllumajanduse ajalugu, lk. 223.

21 Vt. ka: Nõukogude aeg ja inimene. Koost. E. Tammer. Tallinn: Tänapäev/Postimees, 2004, lk. 31.

22 A. Sirendi, Põllumajandusettevõtted. – Eesti põllumajandus XX sajandil. II köide, lk. 197–201.

23 Vt. lähemalt: L. Jänes, The Stalinist Collective Farm Village. Attempts to Establish Town-type Settlements in the Estonian Landscape / Stalinistlik kolhoosiküla. Soov tuua linna-tüüpi asustus Eesti maastikku. – Constructed Happiness: Domestic Environment in the Cold War Era. / Võistlevad õned. Elukeskkond külma sõja perioodil. Eds. / Toim. M. Kalm, I. Ruudi. (Eesti Kunstiakadeemia toimetised 16.) Tallinn, 2005, lk. 184–199.

24 V. Tihhomirov, Kolhoosiasulate planeerimise alused Eesti NSV-s. – Eesti NSV kolhoosiasulate planeerimisest ja ehitamisest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953, lk. 5.

nev elurajoon. Juba vilksatab nende külakes- te kohta ka agrolinna sõna.²⁵ Stalini ajal olid keskasulad valdavalt mõeldud rajada tühjale kohale, tegelikkuses aga hakkasid kõik asu- lad kujunema olemasoleva asustuse juurde.

2.2. Hruštšovi aeg – kolhoosid saavad hoogu

Alates 1950. aastate keskpaigast tehti kol- hoosidele mitmeid järeleandmisi põllumajan- duse toibutamiseks. Tõsteti põllumajandus- saaduste kokkuostuhindu ja alandati riigile müügi norme, hakati maksuma palka rahas. Algul eraldi olnud masina-traktorijaamade tehnika müüdi soodsalt kolhoosidele, kes ei pidanud enam tehnikat rentima, vaid said seda ise vabalt kasutada. Majanduse üldise elavnemisega said kolhoosid ka rohkem uusi traktoreid jm. tehnikat osta. 1950. aastate lõpul hakkasid kujunema igas rajoonis kol- hoosidevahelised ehitusorganisatsioonid KEK-id.²⁶ Nõukogude perioodi lõpuks kuju- nes neist võimas ehitusettevõtete võrgustik, mis ehtas paremini kui riiklikud ehitustrus- tid. Mitmed veidrad kampaaniad, nagu Hrušt- šovi 1959. aasta Ameerika-visiidi järgne ko- hustuslik maisikasvatamine, mis kliimaatili- selt on Eestis võimalik ainult haljassöödaks, elati ilma suuremate kahjudeta üle. Tasapisi õpiti ühismajandeid haldama, ehitati lautu jm. majandushooneid ning maale hakkas ker- kima uusi elumaju. Viimased olid peamiselt uue farmi kõrvale ehitatud kahekorruselised nelja väikekorteriga elamud.

2.3. Brežnevi aeg – suurtootmine kolhoosides

1960. aastate lõpust algas intensiivne suur- tootmine, mis on iseloomulik kogu kõrgmo- dernistlikule majandusele.²⁷ Kui 1970. aas- tatel NSVL-i majandus üldiselt stagneerus, siis mitteriiklikul, vaid kollektiivsel oman- divormil põhinevates kolhoosides oli rohkem

majanduslikku iseseisvust, mida Eesti kol- hoosid oskasid ära kasutada. Üleliidulises tööjaotuses oli ENSV roll liha- ja piimatoot- mine. Suur osa toodangust viidi üleliidulise jaotuskava alusel Eestist välja, kus enam kui kolmemiljoniline Leningrad imes kõik saa- bunu ilma et poeletid täis oleksid saanud. Ehkki majandid teenisid selle eest hästi, ei võimaldanud jaotuskava piisavalt varustada Eesti linnu, kus lihatoodete valik jäi napiks.²⁸ Põllumajandustoodete väljavedu Eestist ei saa otseselt käsitleda kolonialismina, osalt on see edukama majandaja ekspansioon naaber- turgudele. Eesti kolhoosid olid väga huvita- tud müügiplaanide ületamisest, sest selle eest premeeriti lisaressursside jagamisega, sai roh- kem tehnika, väetise või ehitusmaterjalide ostmise limiiti.

1970. aastatel oli tööviljakus Eesti põllu- majanduses kaks korda suurem NSVL-i kesk- misest. 1970. aastate alguseks oli põlluma- janduses hõivatud kolm korda vähem inimesi kui 1939. aastal, kes aga tootsid 1,5 korda rohkem põllumajandussaadusi.²⁹ Selleks ajaks ületati ka enamus sõjaeelseid saagikusnäita- jaid. Näiteks lüpsis 1971. aastal eesti lehm 3199 kg piima aastas³⁰, samas kui ta oli 1938

25 A. Muuga, Kolhoosiasulate planeerimine. (Abiks kolhoosidele 18.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950, lk. 39.

26 Kolhoosiehitus Nõukogude Eestis. Koost. H. Lep- pik. Tallinn: Valgus, 1980.

27 M. Isacson, The Highly Industrialised Period in the Nordic and Baltic Countries. – Yhdyskuntasuun- nittelu. The Finnish Journal of Urban Studies 2003, Vol. 41 (3), lk. 33.

28 Vt. ka: Nõukogude aeg ja inimene, lk. 130–134, 236, 239–240.

29 J. Kahk, K. Siilivask, Eesti NSV ajalugu. Tallinn: Periodika, 1984, lk. 136.

30 E. Tõnurist, Sotsialistliku põllumajanduse aren- gust Nõukogude Eestis. – Sotsialistliku põllumajan- duse areng Nõukogude Eestis. Artiklite kogumik. Toim. E. Tõnurist, koost. V. Järv, J. Kahk. Tallinn: Valgus / Ajaloo Instituut, 1976, lk. 28.

talulaudas lüpsnud 2950 kg³¹. Võrdluseks, et 1970. aastal lüpsis keskmine nõukogude lehm 2110 ja keskmine Taani lehm 3950 kg piima.³² Tulemuste paranemisele aitasid kaasa sõjaeelse tõuaretuse edasiarendamine, laiaulatuslik maaparandus, ulatuslikum väetiste kasutamine, tööde mehhaniseerimine ja efektiivsem korraldamine. Kesk-Euroopa sotsialistlikes maades toodetud paremat põllumajandustehnikat saadeti peamiselt Baltikumi, kus oli teada, et see ka rakendust leiab ja ei lasta niisama ära laguneda. Pühas uss suurtootmise efektiivsusesse ehitati enam kui tuhande lehmaga suurfarme.

Et areng maal toimus oluliselt kiiremas tempos kui linnades, siis ei üllata, et Eestis 1972. aastal linna- ja maainimeste palk võrdustus³³ ja 1980. aastate algul teenisid maainimesed selgelt rohkem³⁴. Muidugi oli majandite seas tugevamaid ja nõrgemaid, kerksid esile riik-riigis supermajandid nagu kuulsaimana Tallinna külje alt alguse saanud S. Kirovi nimeline nädiskalurikolhoos, kuid võrreldes muu NSVL-iga oli areng maal suhteliselt ühtlane.

2.4. Ühismajandite vedajad

Edukad kolhoosid olid paljus ühe põlvkonna projekt. Kolhoosi sunnitud eestiaegsed taluomanikud ei võtnud seda majandusvormi kunagi päriselt omaks. Peamiselt kandisid kolhoose 1920.–1930. aastatel sündinud sõjajärgsed noored, kes olid küll lapseõlve veetnud vanemate talus, kuid õppisid juba nõukogude ülikoolis ja kelle elutööks sai kolhooside ülesehitamine. Kui linna minna ei tahtnud, siis polnud karjäärile kolhoosis ka erilist alternatiivi. Kolhooside kokkuvarisemine 1980.–1990. aastate vahetusel langes kokku selle põlvkonna pensionile jäämisega.

1951. aastal moodustati Tartu ülikooli põllumajanduse, veterinaaria ja metsanduse teaduskonnast omaette Eesti Põllumajanduse

Akadeemia, mille ülesandeks oli majandite varustamine juhtide ja spetsialistidega. Lisaks läks maale Tallinna Polütehnilisest Instituudi lõpetanud insenere ja 1980. aastatel palkasid paljud kolhoosid juba ka arhitekte, kes olid õppinud Eesti NSV Riiklikus Kunstiinstituudis. Haritud tehokraatide eliit kandis kolhoose, nende kompetents ja motiveeritus määras majandusliku edukuse. See tõttu tehti kvaliteetse kaadri majandisse kinnistamiseks neile palju soodustusi, kustutati nende majaehituse laenud, anti autoostulube ja välismaa tuusikuid. Kolhoosniku edukuvand kehtib tegelikult peamiselt selle tehokraatliku eliidi kohta.

3. Majandi keskasulate planeerimine

Kui Stalini-aegse kollektiviseerimise šoki järel, Hruštšovi sula ajal hakkas maa uutes oludes jalule tõusma, polnud 1950. aastate pisikolhooside ansambliiste planeeringutega enam midagi peale hakata. Vahemikus 1962–1967 koostati Tallinnas Riiklikus Projekteerimise Instituudis "Eesti Maaehitusprojekt"³⁵ Eesti NSV rajoonide (kokku 15) perspektiivplaanid,³⁶ mis oma haarde ja kompleksse lähenemise poolest oli täiesti uus samm territoriaalplaneerimises. Selles töös osalesid arhitektide kõrval agronoomid, energeetikud, geograafid, maakorraldajad ja ökonomistid. Planeerimisskeemid määrasid asutuse, avalike asutuste, tööstus- ja põllumajandusettevõtete, transpordi, side- ja elektriiniide, inseneriehitiste ja kommunikatsioo-

31 R. Lillak, Eesti põllumajanduse ajalugu, lk. 171.

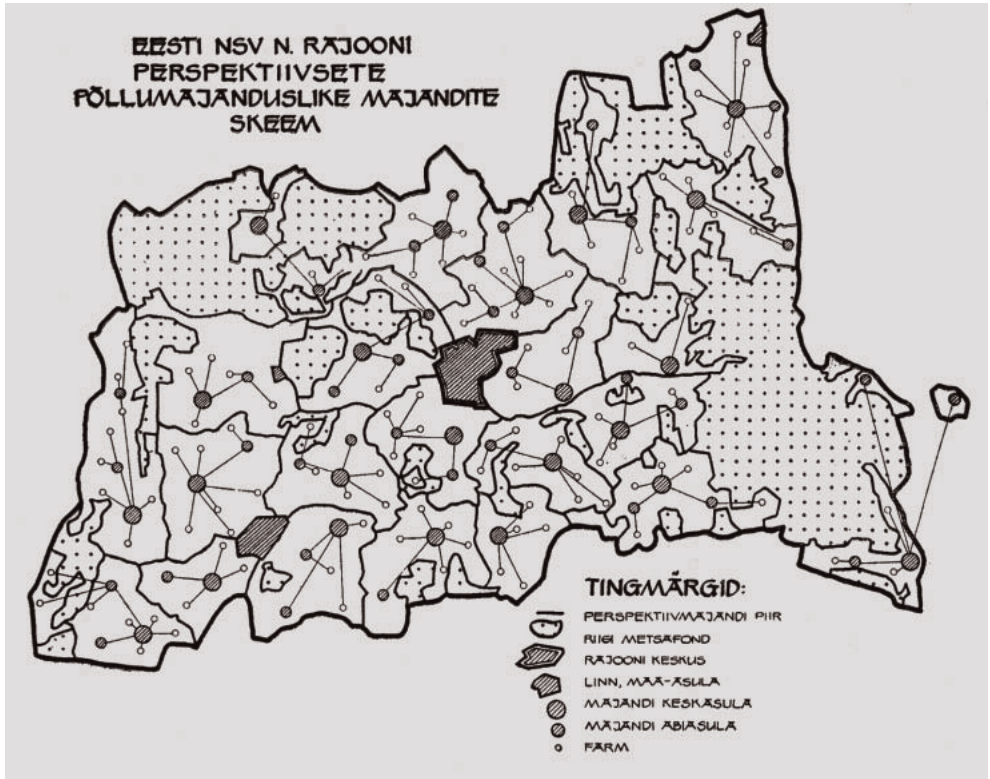
32 R. J. Misiunas, R. Taagepera, Balti riigid. Sõltaastad 1940–1990. Tallinn: Koolibri, 1997, lk. 217.

33 R. J. Misiunas, R. Taagepera, Balti riigid, lk. 214.

34 L. Vahre, Stagnatsioon ja venestuskampaania, lk. 316.

35 Kandis kuni 1964. aastani nime "Eesti Põllumajandusprojekt".

36 A. Käsper, Perspektiivplaneerimisest Eesti NSV-s. – Ehitus ja Arhitektuur 1967, nr. 4, lk. 11–14.

1.

Eesti NSV n. rajooni perspektiivsete põllumajanduslike majandite skeem.

Tartu rajooni maskeerimine n. rajooniks peegeldab nõukogude ühiskonna salastamismaaniat.

Long-term scheme for agricultural enterprises in a region of the Estonian SSR.

Tartu region in the guise of area n. reflects the Soviet mania for secrecy.

Ehitus ja Arhitektuur 1967, nr. 4, lk. 12

Paremal / Right

2.

Väljavõte põllumajanduslike ettevõtete piiride ja keskuste skeemist.

A – praegune seis, B – projektlahendus.

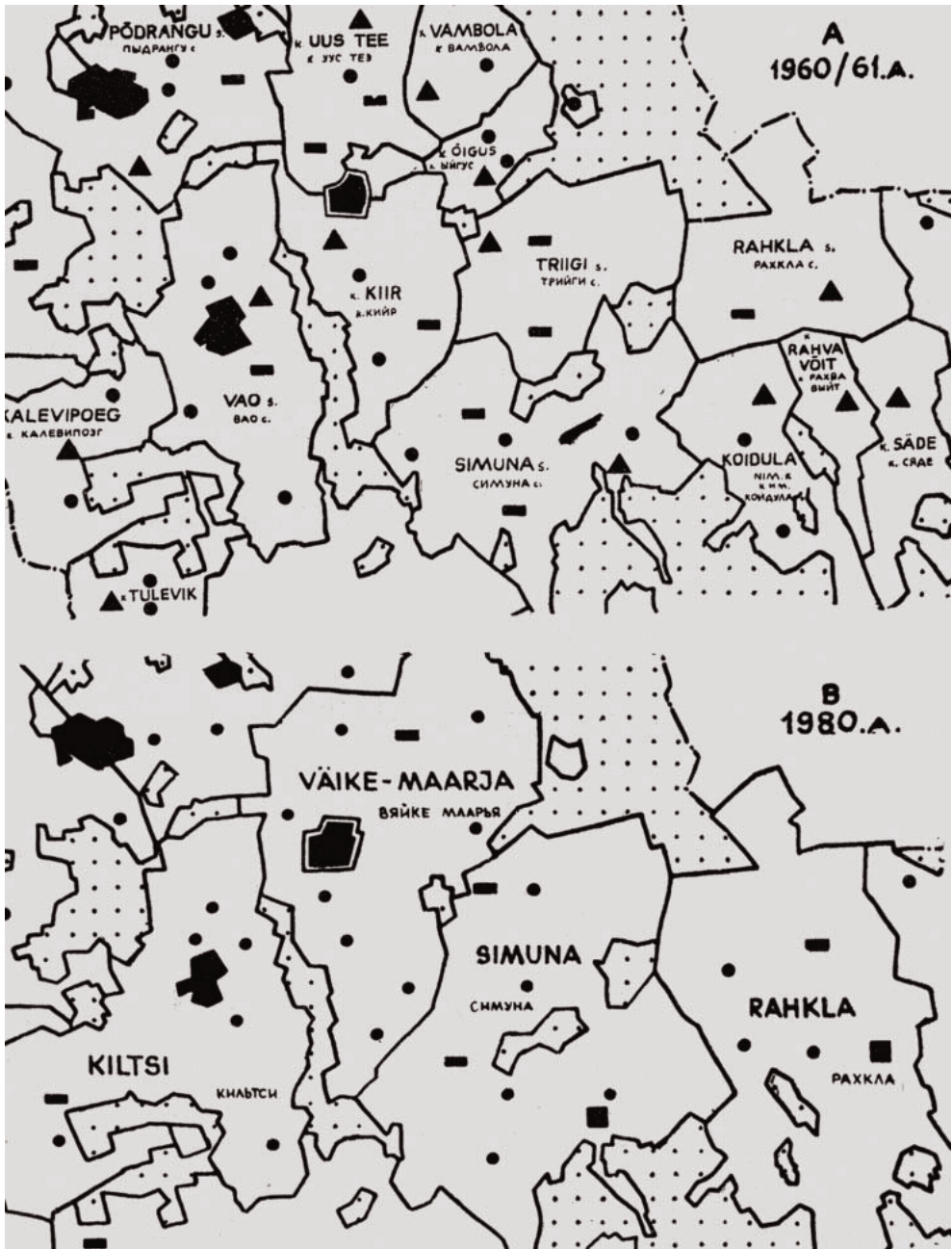
Ruut ja ristkülik tähistavad asulaid, kolmnurk majandi praegust keskust, ring farmi.

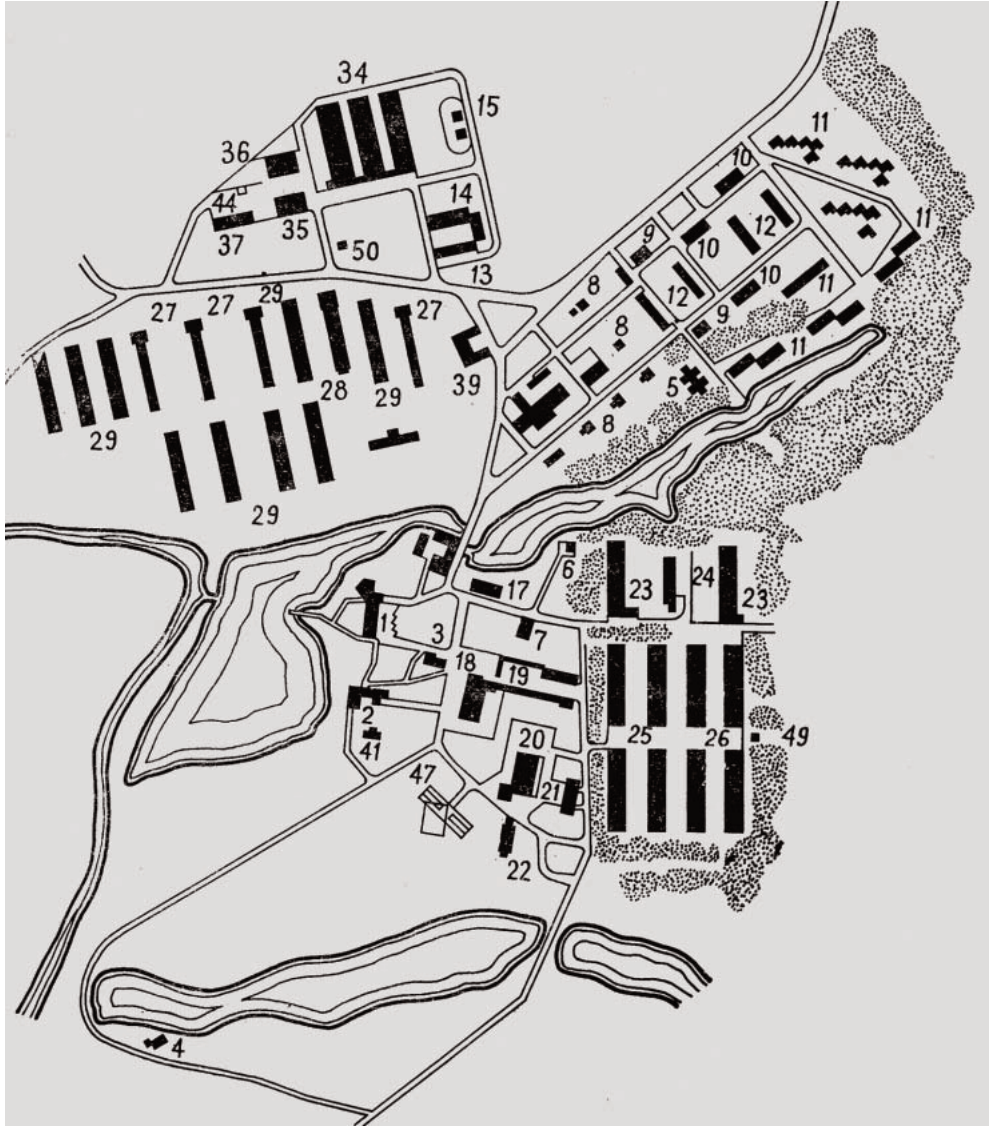
A part of the scheme of borders and centres of agricultural enterprises.

A – situation now, B – plan for future.

Squares and rectangles mark settlements; triangles mark current centres of collective households and circles designate farms.

Maaehituse küsimusi. Artiklite kogumik. Tallinn: Riiklik Ehituskomitee, 1964, lk. 10

Vasakul / Left

3.

(Harju rajooni) Kurtna (Linnukasvatuse Katsejaama kesk)asula generaalplaan.

1 – peahoone; 2 – söökla; 3 – teenindusmaja; 4 – soome saun; 5 – lasteaed-sõim; 6 – saun; 7–12 – elamud; 13 – individuaalautode garaaž; 14 – katlamaja; 15, 39 – pumbajaamad; 17, 35–38 – laod; 18, 19 – põllumajandusmasinate garaažid; 20–22 – tootmishooned; 23–29, 34 – kanalad; 41 – aiand; 44, 47, 49–50 – tehnilised objektid.

Kurtna väljaehitamisel muudeti joonisele aluseks olevat Valve Pormeisteri generaalplaani oluliselt. Skeemil on kaubanduskeskus tähistamata, see asub numbrite 8 ja 39 vahel. Asula kujunes mõisasüdame alusel, Valve Pormeisteri kavandatud legendaarne peahoone asub puust peahoone kohal, nr. 17 jt. on endised mõisahooned. Nr. 8 tähistab väga varaseid korterelamute eelseid individuaalelamuid. Kirdenurga vaipridamajade (nr. 11) asemele ehitati nõukogude perioodi lõpus algkool-lasteaed. Asula arengut mõjutas paiknemine elektriraudtee äärse, juba sõjaeelse Tallinna aedeeslinna Kiisa läheduses.

Master plan of the (central) settlement of Kurtna (Experimental Poultry) Farm (in Harju region).

1 – headquarters; 2 – canteen; 3 – house of services; 4 – Finnish sauna; 5 – kindergarten-creche; 6 – sauna; 7–12 – housing; 13 – garages for private cars; 14 – boiler house; 15, 39 – pump houses; 17, 35–38 – storage buildings; 18, 19 – garages for agricultural machinery; 20–22 – industrial buildings; 23–29, 34 – chicken coops; 41 – greenhouse; 44, 47, 49–50 – technical structures.

The scheme is based on the master plan by Valve Pormeister, which was significantly changed during construction. In the scheme, the shopping centre is unmarked and lies between positions 8 and 39. The settlement developed on the basis of the former core of manor; the legendary office building by Valve Pormeister replaced the wooden manor house; no. 17 etc. are former manor structures. No. 8 marks the 1950s one family dwellings from the pre-apartment block period. Instead of carpet row-houses in the NE corner (no. 11), a primary school/kindergarten was erected in the late Soviet period. The development of Kurtna was influenced by the vicinity of Kiisa, an old pre-war commuter garden suburb of Tallinn.

Б. Б. Мирков, Саку, Винни, Куртна. Москва: Стройиздат, 1977, лк. 26

4.

Rapla rajooni Lungu sovhoosi keskasula 1960. aastatel. Ehitiste paigutuses aimub 1950. aastate stalinistlik teljeline planeering majadega ümber väljaku. Vasakul 1950. aastate lõpu nelja korteriga traditsionalistlik, 1930. aastate lõpu arhitektuuri taaselustav tüüpelamu. Kahekorruselised elamud esindavad 1960. aastate alguse tüüpprojekte, vasakpoolne on suurplokkidest, parempoolsed silikaadist. Keskel modernistlik tüüpkauplus. Poetagune küün tundub olevat mõisaägne, sest ei seostu muu planeeringuga.

The central settlement of Lungu sovkhos, Rapla region, in the 1960s. The axial placement of buildings around the central square betrays an underlying Stalinist 1950s master plan. On the left, a traditionalist late 1930s revival house with four apartments built in the late 1950s. Two-storey houses represent early 1960s standard designs; the house on the left is built of large blocks, the two on the right of silica bricks. In the centre is a modernist standard-designed shop. The barn behind the shop seems to be a remnant from the manor times, because it is detached from the plan of the central settlement.

Eesti Arhitektuurimuuseumi fotokogu
Museum of Estonian Architecture

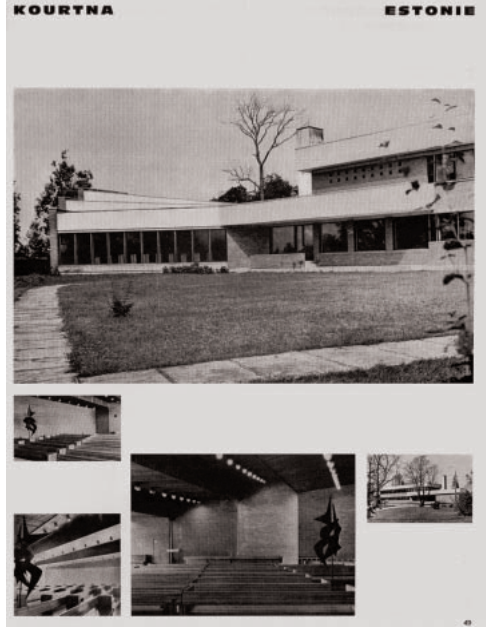
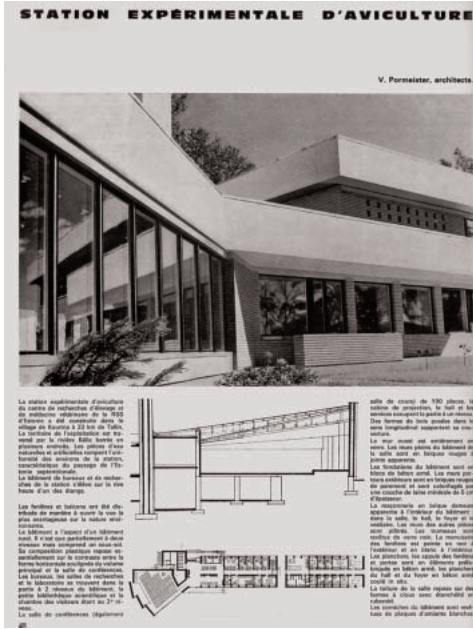

5.

Paide rajooni "9. Mai" kolhoosi keskus Väätsal. Esiplaanil 1971 valminud kauplus-söökla ja keskel 1969 valminud kontor-klubi, mis toetub 1964 valminud Leedu tüüpprojektile. Klubi taga korterelamud ja nende taga põldude vahel eestiaegsed asunikatalud ning majandi tootmishooned.

Central settlement of the 9th-of-May collective farm in Väätsa, Paide region. In the foreground, a shop cum canteen, completed in 1971. In the middle, an office cum club, completed in 1969, according to a Lithuanian standard design (1964). In the background, apartment blocks and, in between the fields, the pre-war farmsteads and industrial buildings of the collective farm.

Eesti küla ehitab. Tallinn: Eesti Raamat, 1983, lk. 60

6.

Arhitekt Valve Pormeistri kavandatud Kurtna Linnukasvatuse katsejaama peahoone (1965–1966) tutvustavad leheküljed ajakirjas "L'architecture d'aujourd'hui" 1970, nr. 1, lk. 48–49.

The office building of the Kurtna Experimental Poultry Farm by Valve Pormeister (1965–1966), as presented in 'L'architecture d'aujourd'hui' 1970, no. 1, pp. 48–49.

7.

Saun-ujula-pesumaja-arstipunkt-juuksur Paide rajooni "Estonia" kolhoosi keskasulas Oisus (arhitekt Ain Õun, 1978–1988). Majanduslikult väga edukas "Estonia" kolhoosis ei hoolitud arhitektuurist ja enamik hooneid kavandati põlve otsas vähetuntud arhitektide või inseneride poolt. Tänapäeval töötab ainult ühes otsas arstipunkt, apteek ja ilusalong.

Swimming-pool cum sauna, laundry, doctor's office and hairdresser's in Oisu, central settlement of the collective farm 'Estonia', Paide region (architect Ain Õun, 1978–1988). The economically very successful kolkhoz 'Estonia' was not concerned with architecture and their buildings were mainly designed by less known architects, if architects were used at all. Nowadays the building is idle; only the doctor's office, pharmacy and beauty salon are open.

Foto / Photo by Mart Kalm 2007

8.

Hummuli kui endise Valga rajooni Hummuli sovhoosi keskasula. Taga keskel endine mõisahoone, kus asub kool, keskel sovhoosi korterelamud ja esiplaanil kortermaja elanike aiamaad.

Hummuli, the central settlement of the former Hummuli sovkhos, Valga region. In the background, the former manor house used as a school, in the middle, the apartment blocks of sovkhos employees, and in the foreground their garden plots.

Foto / Photo by Mart Kalm 2008

Üleval / Above

9.

”Kullipesa” eramu Põlva kolhoosis 1972. Arhitekt Tõnu Kulli poolt EKE Projektis 1971 koostatud ”Kullipesa” tüüpprojekt sai järgnevalt majandites väga populaarseks.

Kullipesa family house in Põlva kolkhoz 1972. Standard design *Kullipesa* ('Hawk's nest') designed in EKE Projekt office by architect Tõnu Kull in 1971 became subsequently very popular all around Estonia.

Eesti küla chitab. Tallinn: Eesti Raamat, 1983, lk. 104

All / Below

10.

”Ella” eramu Kobelas, endises Võru rajooni ”Linda” kolhoosi keskasulas. Tüüpprojekti ”Ella” koostas EKE Projektis arhitekt Ülevi Eljand 1974.

'Ella' family house in Kobela, former central settlement of the kolkhoz 'Linda', Võru region. The standard design 'Ella' was designed by the architect Ülevi Eljand in the EKE Project office in 1974.

Foto / Photo by Mart Kalm 2005

nide perspektiivse paiknemise. Majandite keskmiseks suuruseks nähti ette 8000 ha, mis tähendab, et need pidid jätkuvalt suuremateks üksusteks ühinema, sest 1960 oli kolhoosi või sovhoosi keskmine suurus 3300 ha. Majandite suurendamise eesmärk oli majanduslik efektiivsus, tootmisprotsesside mehhaniseerimise võimaldamine ja tööjõu otsustavalt kasutamine. Plaanimajanduse tingimustes oli selliste skeemide olemasolu otsustava tähtsusega riiklikeks investeeringuteks. Paralleelselt kulges konkreetsete kolhooside ja sovhooside generaalplaanide koostamine, mis täpsustasid rajooniplaneerimise üldisi suuniseid.

Enam kui 2000 olemasolevast külast määrati rajooniplaneerimisega kindlaks 650 perspektiivset asulat, neist 315 majandi keskasulat elanikkonnaga 800–1200 ja ca 335 abiasulat elanikkonnaga 300–600 inimest. Abiasula tähistas olemasolevat küla, mis võib-olla seni olid olnud väiksema kolhoosi keskus ja sinna oli juba midagi ka ehitatud, kuid ühinemiste käigus jäi see osakonna keskuks.

Uue asustuse võrgu teke oli meelietuvalt küsimus, mida saatis poleemika. Tundub, et põhiküsimus seisnes üleliiduliselt soovitatud 2000–4000 elanikuga agrolinnades, mis eestlasi hirmutasid. Kõigil sõnavõtjatel paistis olevat selge, et suurtootmist ilma kompaktsemale asustusele üleminekuta ei raja, kuid kui suur võiks olla asustuse kontsentratsioon. Peamise maaehituse projekteriva büroo "Eesti Maaehitusprojekt" peaarhitekti Boris Mirovi arvamusel kumab läbi, et traditsioonilise hajusa elamise eelised, nagu looduslähedus, tervislikkus, vaikus, meie maastiku ilme säilitamine jne. on ilmsed, agrolinnade toetajad aga vajavad arvutuslikke tõestusi.³⁷ Tulevikku suunatud majanduslik-matemaatilised arvutused olid 1960. aastate NSV Liidus väga moes, kaotasid aga seitsmekümnen-

datel relevantsuse, sest miski ei juhtunud nii, nagu oli lubatud. Ehkki Mirov oli peamiste linnalike korterelamute tüüpprojektide autor, kelle tegevus kolhoose põlgavale rahvuslikule diskursusele on hiljem kõige enam jalgu jäänud, sõandas ta välja öelda vastupidiselt partei programmile, et linn pole ideaalne ja maa evib eeliseid, mida linnas pole. Skolastiliste kalduvustega arhitekt Paul Härmson arvutas meeeldi kaasa ja leidis, et uutest agrolinnadest pole mõtet unistada, sest meil pole raha neid ehitada.³⁸ Pealegi tuleks siis viivitamatult peatada just hoo sisse saanud ehitustegevus maal, sest ehitati ebaperspektiivselt väikestes küladest. Talle valmistas muret, et asustuse suurema kontsentratsiooni juures kasvavad transpordikulud, aga mida maksab tee-ehitus ja -hooldus, autode-busside soetamine ja pidamine, tööle sõitmiseks kulutatud aeg ning tööde organiseerimise keerukus. Kui agrolinna elanikud hakkaksid põllul käima transpordivahenditega, siis, hoiatab Härmson, tuleb autoparki kümnekordistada, milleks aga pole nõukogude tööstusstruktuur valmis. Paljude arvutustega jäädi ka hätta, näiteks seda "kultuurilise teenindamise mugavust", mis kaasneb majandi keskasulas elamisega, ei osatud rahaliselt väljendada.³⁹

Kuna linnastumine jätkus ja põllumajanduses rakendatute arv vähenes, siis peegeldab 1980. aastal avaldatud arvamus, et 21. sajandi algul on majandikeskustes 400–600 elaniku,⁴⁰ stagnatsiooni perioodile iseloomulikke hoogsamatest utoopiatest loobumist.

37 B. Mirov, Maaehituse probleeme. – Eesti arhitektuur. Artiklite kogumik. Tallinn: Valgus, 1969, lk. 74.

38 P. Härmson, Perspektiivse asustuse vormi kavandamisest Eesti NSV-s. – Sotsialistlik Põllumajandus 1964, nr. 20, lk. 916–919.

39 E. Arman, Kas üks või mitu kolhoosiasulat? – Sotsialistlik Põllumajandus 1961, nr. 14, lk. 654–657.

40 L. Volkov, Eestimaa asustus. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk. 199.

4. Majandi keskasulate väljaehitamine

Alates 1960. aastatest hakkaski Eesti maastik dramaatiliselt muutuma. Traktorid nõudsid talupõldudest suuremaid haritava maa massiive ja ekstensiivne maaparandus valmistas suurpõlde ette. Industriaalsele maaharimisviisile iseloomulikult tühjaks jäänud talud metsade keskel metsastusid ja põldude vahed künti põlluks. Perspektiivplaneeringuga majandikeskusteks ettenähtud asulad kosusid, ülejäänud külad, kust noored järjest linna või keskasulasse kolisid, hingitsesid kuidagimoodi edasi. Seega tekkis nn. äärealade sündroom, kontrast areneva keskuse ning kolhoosi ja sovhoosi taandareneva ülejäänud asustuse vahel.⁴¹ Küllaltki iseloomulikud on ka kolhoosikeskusena pooleldi väljaehitatud asulad, mis jäid mingil hetkel ühinemisprotsessis abiasulaks ning areng seal peatus.

Jutt täiesti uutest asulatest jäigi jutuks, kolhoosikeskused kujunesid pragmaatiliselt olemasolevate külade baasil seal eksisteerivat infrastruktuuri ära kasutades. Kui Stalini ajal ei peetud kirikuga kihelkonna keskust ideoloogiliselt sobivaks kolhoosikeskuseks, siis Hruštšovi ajal, mil ateistlik võitlus isegi tugevnes, ei hoolitud sellest enam. 1920. aasta maareformiga tühjaks jäänud mõisate kasutamine valmistas enne sõda raskusi, peahoonetesse paigutati küll koole, rahvamaju, vallavalitsusi, sanatooriume, pidalitõbilaid jne., kuid mõisatallidesse ja -lautadesse polnud väiketalunikel esialgu midagi panna. Kollektiivmajandid aga kasvasid hõlpsasti mõisahoonetesse sisse ja kuuekümnendatel neist ka juba välja. Et majandikeskuse ümber mõisa kujunemine oli kõige levinum, siis kolhoosi keskasula ei kujutanud nii jõhkra kontrasti ümbritseva keskkonnaga.

Majandi keskasulad ei kerkinud üleöö, vaid enam kui 40 aasta jooksul, 1950. aastate lõpust 1990. aastate alguseni, mil kolhoo-

sid ja sovhoosid kokku kukkusid. Sageli võib tuvastada keskasula kontsentrist arengut: keskel on varasemad ja väiksemad hooned, mis ärte poole üha kasvavad. Kõige ilmekamalt avaldub see elamute juures.⁴² Asula südames võib vahel leida isegi 1950. aastate lõpul ehitatud traditsionalistlikke viilkatusega 2–4 korteriga elamu(id), millele järgnevad tavaliselt 1960. aastate alguse kahekorruselised modernistlikult madala kaldkatusega silikaatkividest väikekorteritega elamud. Neid ehitati ka kõige rohkem esimeste uute lautade juurde karjatalitajatele, mistõttu nad paiknevad sageli üksikult talude vahel külades, mis edasi ei arenenud, ja mõjuvad seetõttu eriti nukralt ning emblemaatilise kolhoosikorra etteheitena. 1964 valmisid Boris Mirovil juba kolmekorruselised täiesti lame- da katusega elamute tüüpprojektid, mille korteritesse oli veidi panipaiku lisandunud. Kolmekorruselised paneelelamud jäid maal kuni nõukogude perioodi lõpuni kõige levinumaks, aja jooksul pehmenes vaid nende modernistlik arhitektuur postmodernismi mõjul traditsionalistlikumaks, süvenes ehituse industriaalsus ja korterid muutusid mugavamaks. Alates 1970. aastatest lisandusid vahel ka Tallinna, Tartu või Narva majaehituskombinaadi toodetud viiekorruselised paneelelamud, kus elukeskkond äärelinna magalast ei eristunud enam kuidagi (nt. Hummuli, Ardu, Kehtna). Juba kaheksakümnendatel kritiseeriti majandite ehituspraktikat, et korterimajad asetati pikiritta või üksteise taha juurde pääsuteede äärde, kusjuures ehitamiseks valiti võimalikult tasane haljastamata koht, et

41 R. Lillak, Eesti põllumajanduse ajalugu, lk. 226.

42 Vt. majandite elamuehituse tüpoloogiat: M. Karu, Kus pidi kolhoosnik elama? Kolhooside tüüpelamuehitus Eestis kuni 1980. aastateni. Bakalaureuse-töö, Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse instituut. Tallinn, 2005.

oleks hõlbus kasutada tõstemehhanisme, viia miinimumini mullatööde maht ja mitte näha vaeva puude säilitamisega. Seost looduse ja arhitektuurse miljööga ei peetud silmas, ehk ainult töökohtade lähedust.⁴³

Korterelamute argisele urbaansusele vastanduv maalähedaste pereelamute grupp paigutati tavaliselt elitaarsust rõhutavalt kuhugi kaunimasse kohta, kas mõisapargi serva (Kehtna, Vinni, Oisu) või lausa asulast välja jõe-järve äärde (Väätsa, Hellenurme, Jõõpre). Kuigi 1980. aastatel kostis häáli, et nii palju korterelamuid ei peaks enam ehitama ja eramute osakaal võiks suureneda, kerkis esimesi kasvava hooga nõukogude aja lõpuni.

Vaatamata tohutule elamuehitusele keskasulas ja selle ümber elas suur osa maainimesi edasi eraldi oma talus. Sage oli muster, et noored läksid keskasulasse ja vanemad jäid tallu.

5. Kas linnalik eluviis tähendab õnne?

Korterelamu keskasulas pakkus tõelist kontrasti talus elamisele. Talu mitme põlvkonna kooselu asemel asustas korterit linnalik kahe töölkäijaga tuumikpere, kes aktiivselt tarbis keskasula infrastruktuuri. Pealesurutud uus elamutüüp moderniseeris perekonna struktuuri, aitas kaasa traditsioonilisest elamisvormist võõrandumisele ja uue nn. sotsialistliku põllumajanduse identiteedi kujunemisele.

Kui talus oldi harjutud olema vaid oma pere keskel, siis nüüd elati järsku kogu aeg naabrite keskel ja suhtlusvõimalusi oli küllaga, nagu oleks pühapäevane kirikuskäik iga päev. Ent samal ajal levis raadiole lisaks televisioon ja jõudumööda saadi ka taludes telefone, mõlemad kommunikatsioonivahendid vähendasid taludes lahus elades eraldatusetunnet. Veelgi rohkem liitis auto. Üldiselt kulges NSVL-i autostumine väga aeglaselt, kuid tänu suhtelisele jõukusele oli Eesti kolhoosides-sovhoos-

sides autosid elaniku kohta mitu korda rohkem kui NSVL-is keskmiselt.

Linnalikuks eeliseks peeti mugavusi. Talus olid tavaliselt ka loomad, nüüd aga asusid kolhoosi suurfarmid keskasulast väljas, mistõttu polnud laudalõhnu ja puhtust oli parem hoida. Samas ei jõudnud mugavused uutesse kortermajadesse kohe, vaid ehitati välja alles ajapikku. Valmimisjärgsed ahiküte ja kuivkäimla ning vahel ka vesi õuekaevust jätsid neist majadest modernseks ainult arhitektuurse kesta. Et esimeste kortermajade tüüpprojektid sisaldasid tõelisi abiruumide-ta *Existenzminimum* väikekortereid, siis kasutati väljaehitamata vannituba sageli sahvri-na. Kui 1960. aastate teisel poolel mindi üle valdavalt kolmekorruseliste elamute ehitamisele, sest juba oli raha suurema ehitamiseks ja samas langes mahukamas majas ühe ruutmeetri maksumus,⁴⁴ siis pidi välja ehitama ka kanalisatsiooni, millega liideti vanemad majad. Katlamajade rajamisega tuli keskküte jne.

Keskasula elaniku linnalikeks eelisteks oli teenuste paiknemine käe-jala juures. Tööle sai minna jala või korraldas majand seda keskasulast bussiga kohale viies, igatahes ei pidanud pikalt jala, hobuse, ratta või autoga kõigepealt keskasulasse kohale tulema. Et keskasulasse asusid elama nooremad inimesed, kes olid enamasti saanud mingisuguse põllumajandusliku erihariduse, siis töötasid paljud neist samas kolhoosi kontoris või keskasula kõrval töökojas. Keskasula väljapaistvaimaks hooneks pidi olema majandi võimsust sümboliseeriv kontor-klubi⁴⁵, soovitatavalt

43 L. Volkov, Elamu ja talu tüüpi elamu. – Sotsialistlik Põllumajandus 1983, nr. 23, lk. 20.

44 V. Viirmaa, Mitmekorruseliste elamute püstitamisest maa-asulais. – Maaehituse küsimusi Eesti NSV-s. Tallinn: Riiklik Ehituskomitee, 1964, lk. 36–38.

45 L. Jänes, Kolhoosikeskus Eesti NSV-s: arhitektuurne resistants sovetiseerimisele. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse instituut. Tallinn, 2000.

ainus ainuprojekti järgi ehitatud hoone keskasulas⁴⁶. Sageli ehitati kolhoosi kontor kokku klubiga, sest suurt saali oli vaja kolhoosi liikmete üldkoosolekuks, muul ajal aga said siin harjutada laulukoorid ja näiteringid. Toona elas maal veel palju inimesi ja nende liikuvus oli nii väike, et klubi toomis ka kinona ning küllaltki sageli tulid linnadest kutselised teatrid kolhoosiklubidesse etendusi andma. Siinsamas olid kool ja lasteaed; kui kool võis paikneda ka vanas mõisamajas või olla eestiaegne, siis lasteaed kui uus linnalik hooneliik oli valdavalt majandi ehitatud. Kindlasti ehitati kolhoos-sovhoos keskasulasse söökla, kus lõunat söödi. Kui taluinimesed tähistasid tähtpäevi kodus isetehtud sööki-dega, siis kortermaja elanikud reserveerisid pulmadeks, juubeliteks ja peiedeks üha enam söökla koos tellitud lauaga. Nõukogude ühiskonnale omase kaupade defitsiidi olukorras oli väga tähtis paikneda kauplusele lähedal. Talusauna kompenseeris keskasula linna moodi saun, ainult et kuna kõik saunalised tundsid üksteist, siis täitis see laupäeva õhtul osaliselt nurgapealse kõrtsi ülesannet. Kui 1970. aastatel hakkasid kolhoosid-sovhoosid spordisaale ja ujulaid ehitama, siis oli taas asukoha eelis keskasula elanikel. Need võisid kombineeruda mitmesuguste teenustega, näiteks kerkis eduka "Estonia" kolhoosi keskasulas Oisus 1980. aastatel mitmes järgus hooneühüriid: saun-ujula-pesumaja-arstipunkt-juuksur.

Majanduslikel kaalutlustel olid korterelamute elanikel aiamaad asulast väljas, peaaegu nagu pärislinlaste aianduskooperatiivid. Ühtepidi oli ju tore, et neid maaelust liiga välja ei rebitud ja lubati nii ajaviiteks kui ka paremaks toitumiseks ise lisa kasvatada, teisalt oli totter käia kilomeetri tagant supi peale rohelist toomas ja majade vahel muruväljadega kõledalt modernistlikku haljastust viljelda. Nii ei olnud mitte kõik vajalik keskasulas käe-jala juures.

Keskasula elanikel oli õigus ka loomi pidada. Asula külje all paiknes väikelautade ja küünide omaette külake nagu suure keskasula karikatuur. Tundub ju naljakas, et kortermaja elanikul, kes näiteks käis tööl kolhoosi laudas, olid veel lisaks hooldada oma lehm, lammas, siga, küülikud ja kanad. See võimaldas säästa poest ostetava toidu arvel, aga ka lihtsalt paremini süüa, sest poelett oli üsna tühi. Teistpidi polnud poes mõtet müüa seda, mida inimesed niikuinii ise kasvasid. Loomapidamine polnud maainimestele veel mitte tüütu koormus, vaid loomulik tegevus, mida maal oli alati tehtud, kuigi ega kõik kortermajade elanikud viitsinudki loomi pidada. Tüütu oli oma loomade juures käia kortermajadest, pealegi oli imelik loomi nii pidada, et sa ei kuule ega näe neid kogu aeg oma toimetamise kõrval nagu talus. Ehkki kortermajade tüüpprojektides muutusid köögid tasapisi suuremaks, polnud nad mõeldud omakasvatatud toidu töötlemiseks. Teiseks näitab loomapidamine, et keskasula elanikel oli vaba aja ja energia ülejääk, puudus aga linnale omane lai spekter vaba aja veetmise võimalusi. Kui keskasulas soodustas tööpäevajärgne igavus, poe ja seltskonna kättesaadavus alkoholismi, siis aiamaa ja loomapidamine pakkusid teatud tasakaalustavat toimetamist. On arvatud ka, et tüüpkorteri kitsus sundis otsima koduväliseid tegevusi.⁴⁷ Just loomapidamise osaline säilimine muudab maale ehitatud korterelamud ebaloomulikeks ja neis viljeldud elulaadi hübriidseks. Kuigi majandid rajasid kortermajade vahele teatud elementaarse haljastuse ja pügasid muru, oli elanike suhtumine heakorda suhteliselt ükskõikne. Vaatmata haljastusagro-

46 V. Viirma[a], Keskusehooned ja klubid ainuprojektide järgi. – Sotsialistlik Põllumajandus 1983, nr. 22, lk. 28–30.

47 H. Pärdi, Eesti maa-arhitektuur XX sajandi pöörises. – Eesti põllumajandus XX sajandil. II köide, lk. 273.

noomide palkamisele majandite poolt ilmusid lillepeenrad enamasti vaid mõne pensioonile jäänud tragi elaniku hobina. Keskasula kortermajade elanikes võib näha nõukogude aja mõisamoonakaid, kes juuretutena kandisid palgatöölise mentaliteeti ja ei tundnud kolhoosi kooperatiivse omandi suhtes omanikutunnet, mida mingil määral oli neil, kes kolhoosi rajamisel olid pidanud sinna andma oma loomad ja põllutööriistad.

Tundub, et 1960. aastate jooksul läks partei programmis sätestatud linnalikkuse eufooria üle ja asuti tunnistama maaelu eelseid. Teisisõnu tähendab see linlikkuse kontseptsiooni osalist teisenemist aedlinlikuks. Kui 1960. aastate algul ei olnud veel raha muuks kui nelja või kaheksa minimaalkorteriga elamuks, siis majanduslikult kosudes sai juba enamat lubada. Kortereelamust maalähedasem oli ridaelamu, mis aga erilist populaarsust ei võitnud ja 1960. aastate keskelt hakati taas kavandama ühepereelamuid. Tallinnas valmisid Skandinaavia pereelamute eeskujul tüüpprojektid ja kolhoosid ehitasid nende järgi 1970.–1980. aastatel korteritest märksa avaramad, nelja- kuni kuueoalised majad keskasula külje alla valmis. Kui varased peremajade projektid on modernistlikud, siis postmodernismi mõjul juleti hakata rõhutama traditsioonilisi väärtusi ja tüüpprojektid muutusid vanadele talumajadele sarnasemaks. Muutmaks pereelamut korterelamuga majanduslikult konkurentsivõimeliseks otsiti võimalusi nende tööstuslikuks tootmiseks (Viljandi KEK-i ruumelementidest eramud, Pärnu KEK-i puitkilpelamud), kuid see probleem lahendati suurtootmisega alles kolhoosikorra lõpuks, kui 1989 avati Pärnus Eesti-Soome ühisetevõtte "Matek". Muidugi ei ehitatud pereelamuid taluliku hajuusega, mis muutnuks võrgud hirmkalliks, vaid kompaktsete kobaratena. Pereelamu aiast sai värsket toidulauale, eesaia muru ja lilled

aga meenutasid jõukust sümboliseerivat läänelikku äärelinna. Pereelamud jagati mitte ainult kuid peamiselt majandi järjest paisuvale tehnokraatlikule eliidile (esimees / sovhoosis direktor, partorg, agronoomid, zootehnikud, veterinaarid, ökonomistid, raamatupidajad, varustajad, insenerid, mehhanisatorid, elektrikud jne.), kelle tööst sõltus kogu majandi edukus ja keda tuli eeliste pakumiselega kinni hoida. Peremajad võisid olla kolhoosi omad ja elanik maksis seal väikest üüri nagu kortermajadeski, või oli moodustatud peremajade rühmale elamukooperatiiv, mille osamakse majand tublidel töötajatel heldelt kustutas. Pereelamu oli heade töötajate oluline premeerimise viis. Kui linnalike ja maalike joonte õnnelik sümbioos kolhoosiasulas kuskil aset leidis, siis just siin. Nii kuinii ei olnud majandi keskasulas erinevalt linnast korterijärjekorda, kuid massilise talvalistele kolhoosnikele korterelamute püstitamise kõrval kitsamale ringile peaaegu sama soodsatel tingimustel hoopis elitaarsema keskonna loomine räägib klassivahede introductseerimisest. Kui keskmine keskasula sisaldas laias laastus sada korterit korterelamutes ja kümnekond uut pereelamut, siis ei räägi see just õnne ühtlasest jaotumisest Eesti kolhoosiasulas.

Kokkuvõtteks

Koos kolhooside ja sovhooside ülemineku-ga põllumajandussaaduste industriaalsele suurtootmisele 1960.–1970. aastatel kujunesid Eestis uue asustumustrina majandite kesk-asulad, kus talulik eluviis asendus poolurbansega. Kui kommunistlik ideoloogia oli maaelu pidanud väga mahajäänuks ja nägi linnaliku elulaadi maaleviimises maainimeste õnnelikuks tegemist, siis Eestis mindi uute nõudmistega kaasa, püüdes neid mõistlikult rakendada. Siin oldi harjunud talunikku jõukaks ja edumeelseks pidama. Tööharjumuse

ja erakordselt soodsa turusituatsiooni tõttu muutusid kolhoosid ja sovhoosid ühtlaselt suhteliselt jõukamaks kui mujal NSVL-is ja ehitasid ka majandite keskasulad terviklikumalt ja parema heakorraga välja kui mujal. Majandi keskasula sisaldas nii linnalikke kui ka maa-asustuse jooni, millest veidraim oli kortermaja elanike loomapidamine. Õnnele kõige lähemal seisis need asula eliidi hulka kuulujad, kes elasid peremajades. Nii suubus kommunismiideoloogia üllas maa ja linna vahelise vastuolu ületamine suhteliselt väikekodanlikku vormi.